

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3090

Հայերէն յայտնաբերուած

Մ Ի Ք Ա Ն Ի Խ Օ Ս Ք

*21
Ամ. 1874*

Խ Օ Ղ Ե Ր Ա Յ Ի Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ Ն Ե Ր Ի

Ե Ի

մ. Բ.

Ն Ո Ր Ա Ն Յ Չ Գ Ո Ւ Շ Ա Ն Ա Ղ Ո Ւ Մ Ի Ջ Ո Յ Ն Ե Ր Ի Վ Ե Ր Ա Յ Ի

շորիկնեաց

Բ Ի Շ Կ Ա Պ Ե Տ Մ. Շ Ա Հ Պ Ա Ր Ո Ն Ե Ա Ն Յ .

Թ Ի Ֆ Ի Ի Զ

1866

616-9
Շ-23

U. S. DEPARTMENT OF THE INTERIOR

Geological Survey

Report of Progress

John H. Brown

Geological Survey

1880

1880

APM.

3-21870

3-21870

Am. 1574

Մ Ի Ք Ա Ն Ի Խ Օ Ս Ք

616.9

ԽՕԼԵՐԱՅԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ

Շ-23

ԵՒ

ՆՈՐԱՆՑ ԶԳՈՒՇԱՆԱԼՈՒ ՄԻՋՈՑԵՐԻ ԳԵՐԱՅ:

••

2010

յօրինակ

ԲԺՇԿԱՊԵՏ Մ. ՇԱՀ-ՊԱՐՈՆԵԱՆՑ,

Handwritten signature

Թ Ի Ֆ Լ Ի Գ

1866

Հ. ԷՆՖԻԱՃԵԱՆՑԻ ԵՒ ԸՆԿ. ՏՊԱՐԱՆՈՒՄԸ:

№ 22541

2002

5815

У П Р А В Л Е Н И Е

Министерство Просвещения

№

Содержание

ДОЗВОКЕНО ЦЕЗУРЮ

5-го Марта 1866 года. г. Тифлисъ.

45061-шв.

29528-63

1255

5005

մեծ մասը զանվում է ամեն տեղ և մեզ առաւել ծա-
նօթ է, իսկ միւսերը դոյանում են միայն տեղ տեղ և սո-
րանցից մի քանիսը սովորաբար տեղափոխվում են այլ
երկիրներ մարդկանց կամ ուրիշ առարկաների միջ-
նորդութեամբ : Այս անկող Հիւրերի կարգումը
գլխաւորապէս դասվում է և խօլերայն, որի համար
կամիմ տալ մի քանի տեղեկութիւն, հաւաստի գօլով,
որ ինչքան հասարակութիւնը մօտիկ ծանօթանայ այն
միջոցների հետ, որոնցով զարհուրելի թշնամին մանում
է նորա մարմնոյ մէջ, այնքան փոքր վնասով նա կա-
զատվի նորանից :

Խօլերայն թէպէտ Եւրոպայումը առաջին անգամ
երևեցաւ 1830 թուականին, բայց նայելով հնդկների,
պարսկաց և արաբացոց հին դրոսաձևերին՝ շատ վա-
ղուց յայտնի է Հնդկագտանում, ուր նա գոյանում է
ամեն տարի իբրև տեղական (էնդեմիական) ցաւ :
1830 թուին խօլերայն մտաւ Ասիայից Եւրոպայ Աժ-
տարխանով, այնտեղից՝ Ռուսաստանում տարածվելուց
յետոյ՝ դիմեց դէպի Արևմտեան Թաղաւորութիւն-
ները և 1833ին գնաց Ամերիկայ : Կարճ ժամանակից
յետոյ ցաւը փրորարձաւ նորէն այնտեղից Եւրոպայ և
սկսեց հետևել համարեա՝ մի և նոյն ճանապարհնե-
րին, որոնցով անցել էր Ամերիկայ գնալուց առաջ :
Եօթ տարվայ մէջ միլիոնաւոր անձինք իրան զոհ բի-
րելուց յետոյ Եւրոպայում, Ամերիկայում և Ափրի-
կայում խօլերայն հեռացաւ 1837 թուին :

Երկրորդ անգամը եկաւ այդ արկածը Ասիայից Եւրոպայ
1847ին : Նա սկսեց իւր ճանապարհորդութիւնը ու
աւերումը ինչպէս առաջին անգամը և շրջեց մի քա-
նի տարի շարունակ զանազան տեղերում՝ ամառները

աստեղանալով, ձմեռները թուլանալով կամ բոլորովին ոչընչանալով • այդ պատճառաւ մի քանի երկիրներ ստիպված էին տալ հարկ անողորմ թշնամուն մինչև 4 կամ 5 անգամ : Մի քանի տարի էր , որ Եւրոպայն հանգստացել էր վարհուրելի ցաւի ձեռիցը , բայց դժբաղդաբար երկար չը տևեց այդ երջանիկ ժամանակը : Անցեալ ամառը , ինչպէս յայտնի է , նորէն երևեցաւ խօլերայն Եւրոպայում և այցելեց Վոլկասուն , որնոր առաջուց էլ նրան ծանօթ էր :

Ըստ որում ամեն զալով խօլերայն աւերել է Եւրոպայն մի քանի տարի շարունակ , այժմ համարեալ բոլոր լուսաւոր հասարակութիւնները մեծ հոգսի մէջ են , և երկիւղ կրելով , որ առաջիկայ ամառս կրկին չը վերագառնայ ցաւը , նոքա համաձայն աշխատում են և զանազան հնարներ կամին դործ դնել , որ կարողանան արգելք տալ նորա տարածմանը և թուլացնել նորա զօրութիւնը : Սակայն մեզ հարկաւոր չէ ասել , թէ կառավարութիւնը հոգում է մեր համար և մենք կարող ենք հանդիստ մնալ այդ մասին : Ո՛չ , եթէ ամեն մինը մեղանից չը հոգայ իւր վերայ և հասարակութեան օգտի համար չ'աշխատէ կառավարութեանը ձեռնտու լինելու , այն ժամանակ վերջինիս հոգսը կ'անցնի ի զուր և շատերը մեզանից կը դառնան զոհ անխնայ թշնամուն : Ասներ , թէ ժամանակաւոր հիւանդանոցներ են բացանում և բժիշկներ են տալիս խօլերայնի ժամանակը հիւանդներին մահից ազատելու համար , բայց հնար կ'այ ամեն զիւղում այդ կատարելու , բաւական կը լինե՞ն երկու կամ երեք բժիշկ այն քաղաքներում , ուր կան 5—10—15 հազար բնակիչք : Առաւել լաւ չէ՞ , որ հսկենք և մօտ չը

Թողնենք թշնամուն քան թէ «Աստուած ողորմած է»
ասելով խնդանք երանելի անհոգութեան մէջ: Առտա-
ւել լաւ չէ, որ մենք ևս ծանօթանանք նորա որպիս-
տութիւնների հետ, որ—Աստուած մի արասցէ, թէ
դայ—մենք մեր կողմից նմանապէս աշխատենք թուլա-
ցնելու նորա ներգործութիւնները: Ո՛չ թէ միայն խօսե-
րայի դէմ, այլ և միւս առաւել թեթեւ: Հիւանդու-
թիւնների համար էլ անշուշտ հարկաւոր են ամեն
մարդի այդպիսի ծանօթութիւններ: Ասկայն չը հե-
ռանանք մեր նպատակից և դիմենք այն միջոցներին,
որով խօսերայն սովորաբար կարողանում է մեզ փնտսելու:

Արդեօք խօսերայն ծագիլի, կարմրուկի, սկարլատի-
նի (քութեշ) և այլ նման ցաւերի պէս տարափոխիկ
(դիպչող) է թէ ո՛չ: Այդ հարցը առաջին անգամից
զժուար չէ երևում վճռելու և շատ մարդիկ ցաւի
ժամանակը առաջարկում են նորան բժշկին, լաւ հաս-
կանալով նորա նշանակութիւնը իրանց առողջութեան
համար: Ամեն մարդ, որնոր խօսերայ տեսած է, գիտէ
որ իւր ծանօթներից շատերը նորանից մեռան, որոնք
ամենեւին խօսերայով հիւանդների երեսը չէին տեսած,
և դիտէ նմանապէս, որ շատերը մեացին առողջ, որոնք
հիւանդներին յաճախ այցելութիւն էին անում
կամ պահպանում էին նորանց: Բայց՝ միւս կողմից՝
նմանապէս յայտնի է, որ մի քանի տեղ այն անձները,
որոնք փախչում էին խօսերայի ժամանակը հիւանդ-
ներից և ցաւով ըմբռնված տեղերից, մեծ մասը ա-
ռողջ էին մնում, բայց հիւանդներին այցելող և
պահպանողներից շատերը դարձան զոհ (*): Ահա՛

(*) 1847 թեւին Գանձակ քաղաքումը ժողովարդը մեծ

երկու հանգամանք որոնք միմեանց սաստիկ հա-
կառակում են. մինք բաց վկայում է, որ խօլե-
րայն տարախոխիկ ցաւ է, միւսը հակառակն է սպա-
ցուցանում: Այդ է պատճառը, որ երկար ժամանակ
և մինչև վերջին տարիքը Եւրոպայի երեւելի բժիշկ-
ները երկու մասն էին բաժանել խօլերայի բնութեան
մասին, ոմանք համարում էին նորան տարախոխիկ ցաւ,
իսկ միւսերը ո՛չ: Այդ հարցը անվճիռ մնալու պատճա-
ռաւ շատ բան խօլերայի մասին մուտն էր մնացել
մեր համար և վէճերի առիթ էր տալ, զորօրինակ,
ոմանք ասում էին, թէ նա զնում է երկրից—երկիր,
քաղաքից—քաղաք քամու ուղղութեանը հետեւով,
ոմանք կտրծում էին, թէ կան արիք, երբ օդը այն-
պէս փոփոխվում է, որ այստեղ այնտեղ պատճառում
է յիշեալ ցաւը, և այլն: Այդ պատճառաւ միշտ
պէտք է մեծ շնորհակալութեամբ յիշենք գերմանա-
ցոյ բժշկապետների—Պետտենկոփերի և Դելբրիւքի—
անունները, որոնք հետազօտութիւնները մի քանի տարի
առաջ մեծ լոյս ձգեցին խօլերայի յատկութիւնների և
նորա մոլթ կողմերի վերայ: Այդ նշանաւոր հետազօտու-
թիւնները ցուցին, որ խօլերայն անտարակոյս տարախո-
խիկ (դիպչոյ) է և կաջում է միայն փոխաճի ու դուրս
զնայածի (աղբի) միջոցով, երբ սորա սկսում են կո-
ծանվել և փտիլ: Այնուհետև զգին, որ խօլերային
թոյնը սաստկանում է հիւանդի թափած հիւթերի
հօտելու ժամանակը, առտել ևս երբ դուրս են
ձգում սոցա այնպիսի տեղերում, ուր արդէն ապա-

մաս կրեց խօլերայից, բայց սարը զնայողներից ոչ մինք չը
հիւանդացաւ նորանից:

կանուած զանլում են կենդանիներու աւելորդ և մնացորդը (վէինի վերայ և արտաքնոցում) : Այդ պատճառաւ դետերի ափերումը, առաւել ևս երբ ջրերը մեծանում են, բազմամարդ և մեծ քաղաքներում, ուր դեռինք (մանաւանդ եթէ փխուր և փրշափշոտ է) լքցուած է հոտած օրգանիքական (կենդանիների և բոյսերի) պրոդուքտներով — խօլերային թոյնը աւելի զօրութիւն է սաանում և աւելի սաստկաբար է տարածւում : Այդ տեղեկութիւնները յայտնի լինելուց յետոյ, դժուար չէ հասկանալ, ինչու խօլերայն իւր ճանապարհորդութեան ժամանակը մի և նոյն ուղղութեանը չէ հետեւում, այլ զիմում է անկանոնաբար Արեւելքից դէպի Արեւմուտք կամ Արեւմտից դէպի Արեւելք, դնում է քամու ուղղութեանը յարմար կամ նորա ընդդէմ : Այնուհետև հասկանալի է, ինչու հիւանդներ այցելողներից և պահպանողներից ոմանք հիւանդանում են, ոմանք ոչ : Հիւանդանում են նորանք, որոնք պատահամբ կամ սախպամբ դնում են այն տեղեր, ուր հիւանդի թափած հիւթերը դուրս են ձգած և սխսկ են հոտիլ : Բայց այն անձները, որոնք թէպէտ դիշեր ու ցորեկ հիւանդի մօտ են, չեն տկարանում, եթէ չեն մօտանում հիւանդի հիւթերի փտելու տեղին, ըստ որում, քանի տքա նոր են և չեն հոտած, փաստակար չեն : Այժմ անհասկանալի չէ, որ կարելի է խօլերային ժամանակը ցաւ ստանալ առանց հիւանդ տնանելու, եթէ փողոցով անցնելիս կամ բարեկամիդ մօտ գնալիս՝ մտնես մի արտաքնոց (ոտաց ճանապարհ), ուր մի քանի օր առաջ ձգել են խօլերայինների աղբը, դու կարող ես հիւանդանար թէպէտև բարեկամիդ բոլոր ընտանիքը

առողջ են : Պատահում է , որ մի փոքրիկ քաղաքում , ուր գնացող եկողները ամենին յայտնի են և ուր երեւաբար խօլերայով հիւանդ չէ մտած , ցաւը յանկարծ երևում է : Այդպիսի պատահմունքը շատերին սխալմանց մէջ է ձգել խօլերայի տարափոխիկ լինելու մասին , բայց այդ ևս զժուար չէ բացատրելու : Հասարակութեան մեծ մասը խօլերայի ժամանակը չէ ընդունում թանչքը (որովայնի լուծելը) իբրև նորանշան , այլ կարծում է , թէ սովորական բան է , որը ամեն տարի ամառը պատահում է շատերին մրսիւլոց , միրգեղէնից և այլն . այդ պատճառաւ՝ առանց ուշադրութեան թողնելով ցաւը՝ շարունակում է իւր պարագմունքը : Հեշտ հասկանալու համար ասնեք , թէ մի ճանապարհորդ՝ ըստ երևութին բոլորովին առողջ՝ ուղևորվում է դէպի Բաքու Թիֆլիզից , ուր կայ խօլերայ : Գանձակով անցնելիս նորա մօտ երևում է թև թև թանչք և նա կարճ միջոց այնտեղ մնալուց յետոյ շարունակում է իւր ճանապարհորդութիւնը : Մի քանի օր ճանապարհորդի զնալուց յետ , այն քարվանսարայում , ուր նա իջած էր , երևում է ցաւ ոմանց մէջ և սկսում է տարածվիլ ողջ քաղաքումը : Եթէ Թիֆլիզից եկող պարոնին հարցնէք , թէ բնակել է նա այնտեղ այնպիսի տան կամ անցած է այնպիսի կողմերով , ուր խօլերայինք են եղել , նա ձեզ կը պատասխանէ , այո՛ : Վերևը ասածիցը երևում է , որ խօլերային ժամանակը որ և իցէ թանչքը չէ պէտք արհամարհել , առաւել ևս , որ սկզբունն անկարելի է խօլերային թանչքը որոշել սովորականիցը :

Առ հասարակ խօլերայն սաստիկ և շուտով տարածվում է շատ տեղերում այն ժամանակը , երբ

որ և իցէ պատճառաւ զանտղան կողմերից մեծ բազմութիւն է ժողովու՞մ մի քաղաքում և ապրում է բնակարանների նկղութեան պատճառաւ սեղմած, առաւել ևս եթէ արհամարհում է յստակութիւն։ Անցեալ տարի Միքքայում ցաւը երևելոց յետոյ, ուր շատ մահմետականք զոհվիցան, հաջիբը փախան և ցրուեցան զէպի իրանց հայրենիքը ամեն հնար գործ զնելով, որ ազատեն իրանց կեանքը։ Այդ պատճառաւ խօյերայն յանկարծ երևեցաւ անցեալ ամառը Ալիբոանդրիա, Կահիրէ, Պոլիս (մի շաբաթուայ մէջ, ամեն օր մեռնում էին հազար հոգիից աւել) և Տաճկաստանի միւս քաղաքներումը, այնուհետև զնաց Անկոնա, Մարսելիա, Տուլոն, Օշեսսա, Պոթի, Թիֆլիզ և մինչև Ամերիկայ։ Ետտերին մեր վաճառականներից յայտնի է, որ խօյերային տարիքը Նիժնիոյ տօնավաճառի ժամանակը, երբ ամեն երկիրներից մեծ բազմութիւն է ժողովու՞մ, ցաւիցը հիւանդացողք և մեռնողք համեմատաբար առաւել շատանում են և այնուհետև ցաւը սաստկանում է նմանապէս այն քաղաքներում, ուր մինչև վաճառականներու վերադառնալը թոյլ էր կամ ամենեւին չը կար։

Տղամարդկանց և կանանց, թլակագւմ և ամբակազմների վերայ միակերպ է ներգործում խօյերայն։ Այդ պատճառաւ անհիմն է հայոց առածը, թէ «մինչև հասօքը բարակիլը, բարակի ջանը դուս կը գայ»։ Կլինայի մասին կարելի է ասել, որ խօյերայն չուրի յարաբերութիւն նորա հետ. Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Սպանիան և Ափսան միակերպ զգացին նորա հարուածը խօյերային տարիքը։ Սակայն օտարուայ եղանակը և ջերմութեան աստիճանը ունի

երևելի ներգործութիւն խօլերայի տարածման և սաստ-
կութեան վերայ, ամառը, աշնան սկզբումը և տաք օ-
րերումը հիւանդացողք և մեռնողք առաւել շատ են
ինու՛մ, քան միւս ժամանակ: Կարելի է ասել մի և
նոյնը աչքաստների և պակասութիւն կրողների մասին:
Թողւ՛լու խոտորին դասը, որը եղանակի փոփոխու-
թեանը յարմար չէ կարօշանու՛մ հազնվելը շատ ան-
գամ ստիպված է վայելել հին կամ փշացած կերա-
հուր, կամ չէ կշտանում, ինչպէս հարկն է, առաւել
հեշտ է հիւանդանու՛մ քան նորանք, որոնք աւելի լաւ
պայմանների մէջ են ապրում խօլերային ժամանակը:
Բայց՝ միւս կողմից՝ հարկաւոր է ասել, որ պատժվում
են և նորանք, որոնք իրանց ունեցածը չափաւորապէս
չ'են գործածում: Շատ մարդիկ ցաւի ժամանակը
սկսում են չափից դուրս ուտել և զինի՛ ու արաղ
գործածել, կործնելով կամ իրանց հաւատացնելով, թէ
այլախի կեանքը մօտ չի թողնիլ նրանց խօլերային:
սակայն փորձով յայտնի է, որ անչափ ուտողներին և
արբեցողներին ցաւը շատ հեշտ է դիպչում և վատ
է ներգործում նորանց վերայ: Չափազանց ուտելու և
արբեցողութեան նման՝ լուծիչ ու ործացուցիչ դե-
ղերը, դժուարամաշ սկերակօրները, սառը ու թթու
խմիչքը, և խակ ու փշացած միրգեղէնք՝ թուլացնելով
մարդկային մարմնայ կենաց զօրութիւնները, որոնցով
նա պէտք է ընդդիմանար խօլերային թոյնի ներգոր-
ծութեանը, պատճառ են դառնում նորա այս վեր-
ջինից յաղթվիլուն, կամ, ուրիշ կերպ ասելով, այդ-
պիսի նիւթերը կանոս թէ առաջուց պատրաստում են
մարդկային մարմինը անախորժ հիւրին ընդունելու

Համար (predisposition): Այդ հանգամանքը թող աչքի առաջը ունենան թեթևամիտ անձինք, որոնք տեսնելով, որ զգոյշ և պահեցողներից ևս հիւանդացող լինում են, կարող են ասել, թէ «պահեցողութիւնը էլ օդուտ չէ բերում և այդ պատճառաւ լաւ է քեզ անենք ու դարդ չը թողնենք բարեկամների սրտումը»: Արդեօք խօլերային ժամանակը երկիւղը վստահաւոր է, թէ ոչ: Ժողովուրդը և բժիշկներից շատերը այն կարծիքը ունին, թէ խօլերայն առաւել հեշտ է դիպչում վախկոտ մարդկանց. բայց՝ ինչպէս երևում է փորձից՝ միակերպ ներգործութիւն ունի ցաւը քաջասիրտ և երկչոտ անձանց վերայ: Այդ պատճառաւ իզուր շատերը՝ ահ ու դողից շփոթվելով՝ հետ են մնում իրանց պարապմունքից և չեն կարողանում զգուշացուցիչ միջոցները գործ դնել ինչպէս հարկն է:

Այժմ դիմելով այն միջոցներին, որոնցով պէտք է պահպանենք մեր առողջութիւնը խօլերայից, միտ բերենք, որ՝ սորա պատճառների վերայ խօսելիս՝ մեծ նշանակութիւն տուինք մենք հիւանդներու փսխածին և աղբին, ըստ որում երևաբար սոցա միջնորդութեամբ է տարածվում ցաւը: Այդ պատճառաւ, առաջինն՝ զլիաւոր հոգսը պէտք է լինի այնոր վերայ, որ մեր քաղաքները խօլերային թոյնը չը մանի, երկրորդը, որ, եթէ խօլերայն երևի միտեղ, սկզբունքն իսկ ոչընչայններ նորա թոյնը կամ գոնեա՛ւ արգելք տանք նորա տարածմանը:

Առաջին պայմանը կատարելու համար լուսաւոր առավարութիւնները կարգել են կարանախիւսներ այն

տեղերում, որոնցով կաղտ է ցաւը մանկ նորանց տե-
րութեան մէջ: Խօլերայի կամ նորա նման ցաւերի ժա-
մանակը եկողներին տնտղում են կարանտինումը, ա-
ռողջներին թողնում են անցնելու մի քանի օրից
յետ, իսկ հիւանդներին պահում են մինչև բոլորովն
առողջանալը: Ըստ որում այդպիսի ժամանակը, ինչ-
պէս ասացինք վերևը, որովայնի լուծելը նոյնպէս կա-
րող է անյաւ երկիրներումը խօլերայի տարածմանը
պատճառ տարու և հեշտ չէ անտղելը, թող ամեն
մարդ իւր և հասարակութեան օգտի համար խրդ-
մըտանօք վարուի կարանտին ընկնելիս և չաշխատի
օրէնքին ընդդէմ դնալու, գործածելով այս կամ այն
հնարը: Եստ զովիկի կը լինէր, եթէ հասարակու-
թիւնը իւր կողմից կամենար այստեղ ձեռնտու լինել
տէրութեանը—եթէ գումար ժողովէր ամեն տեղ և իւր
ձախսով մարդիկ դնէր քաղաքի մուտքերի վերայ, որ
սորա խօլերայով հիւանդներին չը թողնէին քաղաքը
մտնելու, տանէին հիւանդանոց և եկողներից կասկա-
ծաւոր անձանցը բժշկին անտղել տային: Իրաւ այդ-
պիսի հնարը շատ ծանր է ժողովրդի համար, մանա-
ւանդ վաճառականներին, և բաւականին նիւթական
զոհ է պահանջում հասարակութեան կողմից. այնու
ամենայնիւ մեծ օգուտ կը բերէր նորա առողջութեան
համար խօլերային ժամանակը: Այդպիսի պահա-
պանները կը հսկէին և չէին թողնել, որ խօլերայով
վախճանվածներին մի քաղաքից միւս քաղաք տանէին,
որը թէպէտև օրէնքով սաստիկ արգելված է, բայց
երբեմն պատահում է և կարող է մեծ վնաս բերել
ժողովրդի առողջութեանը:

Երկրորդ պայմանին կատարումն տալու համար, այսինքն, խօլերային թոյնը ոչընչացնելու և նուրա տարածմանը արգելք տալու համար, հարկաւոր են հետեւեալ հնարները: Ամենայն ընտանիք պէտք է ունենայ իւր առանձին արտաքնոցը, որի մէջ՝ յստակ պահելուց ջով՝ հարկաւոր է բաւականին ամուխի կամ կրի (сжeная известь) փոշի, խլորի կամ գաղի (жe-жeзный купаросъ, ferrum sulphuricum) ջուր (1) ածել ամեն անգամ դուս զնալիս. այդ նիւթերը, մանաւանդ զաղի ջուրը, կարող են ոչընչացնել և արգելք տալ խօլերային թոյնի գոյանալուն, եթէ պատահմամբ գտնվիլիս լինին այնտեղ հիւանդ մարդոյ հիւթերը: Մի և նոյն նպատակաւ հարկաւոր է յիշեալ նիւթերը գործածել քարվանսարաններում, ուսումնարաններում և հիւրատներում, ուր մի արտաքնոց շատելի համար է. այդ պաշտօնը կարելի է յանձնել մի խղճմտանքաւոր մշակի, որ երկու կամ երեք անգամ օրը ածի անձխի կամ կրի փոշին կամ գաղի ջուրը ոտաց ճանապարհի մէջ: Զգուշութեան համար լաւ է, որ մարդ հարկաւորութեան չը գնայ քարվանսարաններում և նման տեղերում, պատճառ որ չէ կարելի իմանալ այնտեղի արտաքնոցներումը հիւանդ մարդիկ դուս զնացած են, թէ ոչ: Հիւանդի թափած հիւթերը չը պէտք է թողնել սենեակում, դուրս ձգել փէխի վերայ, հասարակօց արտաքնոցում, ջրի ափը կամ ջրի մէջ, մանաւանդ եթէ սորա բնակելու տեղին մօտիկ են, այլ նորանց վերոյ բաւականին զաղի

(1) Կէս գրվանքայ զաղը խառնել չորս գրվանքայ ջրի հետ:

Չուր ամենուց յնտոյ իսկոյն հետի դուրս տանել և պինդ ու
չոր գեանում թաղել : Ըստ որում խօլերային հիւան-
դի անկողինը շատ անգամ թացանում է նորա թա-
փած հիւթերից և այդ միջոցով խօլերային թոյնը
կարող է գոյանալ սենեակի մէջ . հարկաւոր է ան-
շուշտ թաց սաւանը (չարշաւ) և կողինքը փոխել և իսկոյն՝
մոխրաջրում կփելուց յետոյ՝ ստպնով լուանալ : Ա-
ռաւել լաւ կը լինէր սովորական կողինքի տեղ գործ-
ածել խօլերային հիւանդների համար յարդով (СОЛОМА)
կամ չոր խոտով լէբր փոշակ : Կողինքը թաց կղած ժա-
մանակը, պէտք է նորա մէջի յարդը (ծղնոտ) կամ խոտը
այրել, իսկ պարկը՝ վերէը ասածին պէս լուանալուց
և չորացնելուց յետոյ՝ կրկին լքքցնել : Եթէ հիւանդ
պահօնները այս կանոնները խսաիւ կատարեն, կարող
են հանգիստ մնալ իրանց առողջութեան մասին :

Բարեկեցամ կառավարութիւնը, ինչպէս վերէը
ասացինք, ժամանակաւոր հիւանդանոցներ կը բանայ
խօլերայի ժամանակը, ուր ամենայն հնար գործ կը
դնեն հիւանդներին առողջացնելու համար : Այդ պատ-
ճառաւ այն անձինքը, որոնք կարողութիւն չ'ունին
վերայիշեալ պայմանները տանը կատարելու և բժիշկ
հրաւիրելու, խոհեմաբար կը վարին, եթէ հիւան-
դանալուն պէս ժամանակ չը կորցնեն և մտնեն հի-
ւանդանոց, զրանով նոքա՝ սեպհական օգուտից ջոկ
կ'ազատեն իրանց ընտանիքը, որոնք տգիտութէնից
կամ աղքատութէնից կարող են նորանց միջնորդու-
թեամբ նմանապէս հիւանդանալ : Եստ ցանկալի կը
լինէր, եթէ ցաւի ժամանակը իր րոքանշիւր ընտանիքի
գլուխը — հայրը կամ մայրը — ամեն օր տեղեկանար

իւր որդոց և ծառաների առողջութիւնը և ժամանակին օգնութիւն հասցնէր նորանց՝ հանգամանքին նայելով։ Արսիսն զօվասանաց արժանի էր լինէր քաղաքաբնակ և զիւզական քահանաների արարմունքը, եթէ կամենային սոքա իրանց աշխատութիւն տալ հասարակութեան օգտի համար և անից տուն մանց գալով կամ միասին ժողովելով իրանց թաղի բնակիչներուն՝ հասկացնէին նորանց, որքան վնաս ունի անհողութիւնը, որքան օգուտ — զգուշութիւնը խօլերայի ժամանակը, միանգամայն, ըստ կարողութեան ծանօթացնէին յօգուածիս պարունակութեան հետ։

Բայց վերոյիշեալ անհրաժեշտ միջոցներից, որոնց վերայ մենք զիտու թեամբ առանձին խօսեցինք, մեր առողջութիւնը խօլերայից պահպանելու և նորա զօրութիւնը թելայցնելու համար հարկաւոր են հետեւեալ զգուշութիւնները.

1) Մարմնոյ և մեր շրջակայ առարկաներիս յտակօթիւնը։ Մարմնը յտակ պահելու համար խօլերային ժամանակը առաւել յարմար են յաճախ ասք վաննայ ընդունելը և բաղանիք գնալը (օգտաւէտ են ռուսաց և Թիֆլիզու բաղանիքը)։ Հարկաւոր է սպիտակեղէնը յաճախ փոխել և զգիտի յտակօթեանը ուշ զարձնել։ Սննեակները աւելի և յտակները շուտ շուտ լուանալ, եթէ տան միջպատերը կեղտից սևացել են, քերել և նորէն զածով ծածկել։ Հայածները, թաւիլէքը, փողոցները, մէյքահանները, խանութները, մանաւանդ ուրտեղ միս և ձուկն են ծախում, պէտք է շատ մաքուր պահել, եթէ հնար կայ, ցաւի ժամանակը քաղաքից դուրս

տանել ազբէ այլ տնգերից: Փէկնք: լուսնքի ջուրը: սատկած կենդանիքը, թբթան ճեճը և միւս կեղտուտութիւնները — չը ձգել արխերի կամ ջրհորների մէջ. չը պէտք է թողնել, որ արխի կամ լճակի (դեօլ) մէջ ջուրը հասի բնակելու աներին մօտիկ, լաւ է, որ սա անցնի և դնայ հայաթովը: Ծղի մաքրութեան համար սննեակի մէջ հարկաւոր է լուսամուտները բաց անել և քամի տալ օրը մի քանի անգամ: Եթէ ծանր հոտ է կանգնած, քացախ ծխել (քացախը ածում են կրակում տաքացրած ազուռի վերայ և մանածում սննեակի մէջ): Եթէ եղանակը ներում է, կարելի է վառարանը (բուխարին) վառել, որով նմանապէս սննեակի օդը լաւ յատակում է: Եթէ կարելի է, թող չը քննէ կամ չը բնակեն միասին մի սննեակում շատ անձինք, ըստ որում դորանից օդը ծանրանում է և դառնում վնասակար:

2) Տաք հագնակի և մրսելուց պիւշանալ: Խօլերային ժամանակը առաւել յարմար է բրդէ հագուստը եղանակի փոփոխութենից մարմինը պահպանելու համար: Ոտները չը թացանելուն և չը մրսեցնելուն առանձին ու շք դարձնել: Լաւ է ցորեկով մանգալ և յատակ օղ շնչել, իսկ կրեկոյանները և պիշերները, եթէ խոնաւ և ամպրտ է եղանակը, տանք մնալ:

3) Չափաւորապէս ուտել և ըմպել: Ամենայն մարդ կարող է շարունակել իւր սովորական կերակուրը, միայն եթէ վնասակար չէ, և չը պէտք է սկսի դործածել այնպիսի ուտելիք, որոնց չէ սովոր նորա ստումբսը: Առատները անօթի տանից դուրս դնալը վնասակար է. եթէ եղանակը խոնաւ կամ ցուրտ

է, թէյ կամ սև խաչվան (առօտոյ փաթնի և օերի)
յարմար են վայելելու և օշտաւէտ են: Արական ըր
պէտք է լինի նոր և թեթևամարտ, զորօրինակ, բու-
լեն, պրինձի, մուկաշարի և հաճարի շորվայ, թեր-
խաշ ձու, եգիպտացի կաթը, կաթնէ սպաս, փլաւ և ոչ-
խարի միս (ոչ իւղալի), որթի և տաւարի միս հաւ,
թռչնեղէն, նմանապէս և կարտոֆիլ, եփած կանաչ
լորի կապար, ճակնդեղ (ճարխալ) և այլն: Միրզե-
ղէնը կարելի է վայելել, միայն շատ չտփառապէս և
եփած, զորօրինակ, իբրև կեմպոտ խնձորից, տանձից,
տամանից, զոմշիից և այլն: Հայր պէտք է լինի չը փը-
չացած ալիւրից, լաւ թխած և գործածվի ոչ տաք
տաք: Անուսակար են ցաւի ժամանակը, բաղի, տաղի
և խոզի միսը, աղարած, ծուխ և արևտուած մսե-
ղէնը, չիլիլիթման, տօլման, հում կաթը, մածունը,
չորաթանը, նմանապէս և սեխը (խարբուզակ), ձմե-
րուկը, վարունգը (խիար), կաղամբը (քալամ), սոխն,
հում միրզեղէնը, մանաւանդ եթէ սքախ խակ կամ
փչացած են: Զկնեղէնը հարկաւոր է որքան կարելի է,
սակաւ վայելել և առ ժամանակ զրկվիլ դօշից զուր-
գելից, թարթից և այլն: Զուրը պէտք է գործածել ոչ
սառը ոչ տաք, այլինքն, մի փոքր ժամանակ սենեա-
կում պահելու ց յետոյ և ոչ շատ միանդամում: օշտա-
ւէտ է ջրի հետ մի փոքր դինի (մանաւանդ կարմիր)
խառնելը: Աղբիւրի և մեծ գետի ջուրը խօլերային
ժամանակը առաւել յարմար է խմելու, քան թէ փոք-
րիկ և կամաց հոսող ջրերը: Կանգնած և ջրհորի ջու-
րը, եթէ սա գտնվում է ոտաց ճանապարհից մօտիկ
և փորած է փուխը գետնում, փնասակար է առ հա-

սարակ, մանաւանդ ևս ցաւի ժամանակը : Գինի, արաղ
և հին գարեջուր չափաւորապէս դործածելը սեղանի
վերայ սովորած անձանց համար լաւ է : Թէյն իւր սո-
վորական ժամանակին խմելը օգտաւէտ է, միայն նր-
մանապէս չափաւոր : Սառը և թթու խմիչքները վը-
նաստակար են, զորօրինակ, թանր, կվասը, թթու շէնե
և այլն :

4) Ճաշից յետ փոքր ինչ հանգստանալը և ե-
րկէոյեան վաղ պառկիլը օգտաւէտ է, զիշերները ան-
քուն մնալը շատ ֆնասակար :

5) Չէ հարկաւոր առանց բժշկի և անանձին
հարկաւորութեան լծողական կամ ործական ընդու-
նիլ ըստ որում այսպիսի դեղորայքը թուլացնում են
ստոմաքսը և դրանով կաջող են ֆնասել խօլերայի ժա-
մանակը : Կախարդներից և շարլատաններից պէտք է
զզոյշ մնալ, թէև սքրա հաւատացնում են, որ նորանց
դեղերը կարող են զգուշացնել կամ փրկել խօլերայից .
նոցա դարմանները՝ առ հասարակ անօգուտ լինելուց
ջոկ՝ կարող են մեծ ֆնաս բերել խօլերային ժամանակը :

6) Ամեն մարդ կարող է իւր սովորական պա-
րապմունքը շարունակել միայն չափաւորապէս, մարմ-
նոյ ու խելքի չափազանց վաստակ լինելը ֆնասակար է :

7) Եթէ կարելի է, խօլերայի ժամանակը լաւ է
չը բնակիլ այնպիսի տան մէջ, որը զանվում է ցած
տեղում, փուխը գետնի վերայ, գետից կամ լճակից
մօտիկ, չը բնակիլ նմանապէս այնպիսի սենեակում,
ուր արտաքնոյի հոտը հասնում է : Բարձր և ազա-
ռած տեղերում, սարերում կենալը, ինչպէս 1847
թուականի խօլերայի Գանձակումը ցուցեց, շատ օգ-

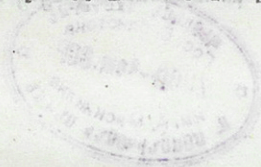
29528-67

տակար է : Այդ պատճառաւ խոհեմութիւնը պահանջում է և ես համարձակ խորհուրդ եմ տալի , որ քաղաքումը ցաւ երևելուն պէս , ում կարողութիւնը ներում է , հեռանայ սարերը և բնակի յստակ գիւղում մինչև խօլերայի վերջը : Հարեանցի ասեմը , որ կովհասու գիւղականներէ սովորութիւնը — սնկի առաջը աղբը ու փէինը դարսել՝ շատ վնասակար է :

Յ) Այն տարին , երբ կասկածանք կայ խօլերայի երևելու մասին , լաւ կ'անեն ուխտաւորները , որոնք մտադիր են Երուսաղէմ կամ Մեքքայ այցելելու , եթէ իրանց կեանքը վտանգի մէջ չը ձգեն և թողնեն իրանց ճանապարհորդութիւնը մի այլ ապահով ժամանակի : Այն քաղաքներումը , որոնցով պէտք է անցնին մահաէսիք և հաջիք , նոյնպէս և Երուսաղէմում ու Մեքքայում , մեծ բազմութիւն ժողովելու պատճառաւ , ահագին երկիւղ կայ այդպիսի տարիքը :

Եթէ խօլերայն քաղաքումը երևելուց յետոյ մարդ զգայ թուլութիւն , ախորժակի կորուստ , սրտի գդալումը ծանրութիւն , փորումը զղրուոյ՝ — լաւ կ'անէ , որ տանը նստի , տաք հագնվի և գործածի հասարակ թէյ , տիլեաի ծաղիկ (липовые цветы) , ուհան կամ անանուխ (պիտանայ) , որոնք հարկաւոր է չայի նման եփ տալ և տաք տաք խմել : Այդ կերպիւ հարկաւոր է աշխատիլ լաւ քրտնիլ և մինչև բոլորովին լաւանալը անից չը դուս գալ : Եթէ երևի որովայնի լուծել բացի վերոյիշեալ տաք խմելիքներից կամ սև խահվայից (կարելի է ում ևս խառնել) , հարկաւոր է իսկոյն բժիշկ հրաւիրել և՛ մինչև վերջինիս գալը՝ կրպ-

ցնել ևրբեմնաբար փորի վերայ խարդալ (ГОРЧИЧНИКЪ) ու ընդունել Ինօղեմցեվի, Հոփմաննի (1) կամ այլ նման կաթիլներ: Զգուշու թեան համար խոհեմութիւնը պահանջում է, որ ամենայն մարդ խօլերայի ժամանակը ունենայ տանը Ինօղեմցեվի (Иновемцевскія капли), Հոփմաննի (Гощманновскія капли) կամ այլ իւր բժշկի պատուիրած կաթիլները, որը կանխաւ պէտք է վեր առնել դեղատնից(ապտեկից): Մինչև թանջքը բոլորովին անցնելը պէտք է հիւանդը չոր և պինդ կերակուրից (մանաւանդ մնասակարից) զգուշանայ և բաւականանայ թեթև բուլիժնով կամ պրինձի շորվայով: Աթէ հիւանդի անդամները սկսում են սառիլ, հարկաւոր է ոտերի և ձեռների վերայ ևս կպցնել խարդալ, յաճախ փոխել սորանց տեղը, պահելով 10 կամ 15 րոպէ մարմնոյ վերայ: Հիւանդին տաքացնելու համար՝ օգտակար է նմանապէս բրթէ շորով ոտերը և ձեռները սպիրտ կամ տաք արալ քսելը, որոնց մէջ կարելի է դնել կարմիր տաքդեղ (ծիծակ) կամ քափուր: Մի և նոյն նպատակաւ կարելի է գործածել տաք ջրով լցած բութիլներ, հողի ամաններ, տաք թեփով, կորկով, մոխրով կամ աւաղով լցած տոպրակներ, որոնցով պէտք է հիւանդին պտտել ամեն կողմից և լաւ ծածկել. ջուրը, թեփը, կորէկը և այլն, սառչելուն պէս, հարկաւոր է փոխել: Մարաւը

---

(1) Ինօղեմցեվի և Հոփմաննի կաթիլները կարելի է տալ չափահաս անձանց օրը 4 կամ 5 անգամ քսան քսան կաթիլ մի փոքր ջրի մէջ, իսկ մանկահասակներին—ութ ութ, տասը տասը կամ տասներկու տասներկու կաթիլ օրը 4 կամ 5 անգամ:

հանդարտեցնելու համար կարելի է հիւանդին փոքր առ փոքր տալ զթալով սառցի ջուր կամ սառցի մանր կտորտանք, բերանումը պահելու միանգամայն շատ սառը ջուր խմելը միասակար է: Կրկնում եմ, որ այս հնարները հարկաւոր է դորձ դնել մինչև բժշկի գալը. իսկ այնուհետև պէտք է նորա պատուիրանացը հետևիլ: Կրկնում եմ նմանապէս, որ հիւանդ պահողները աներկիւղ իրանց պարտաւորութիւնը կարող են կատարել, միայն պէտք է զգոյշ լինեն և չը թողին հիւանդի թափած հիւթերը սենտկում:

Ի վախճան յօգուածոյս անօգուտ չ'եմ համարում յիշել այստեղ հետևեալ երկու հանգամանքը: Նախ՝ խօլերայն ունի մի առանձին յատկութիւն, որը չ'ենք տեսնում միւս տարափոխիկ հիւանդութիւններու մէջ, այն է, որ շատ հեշտ է նորան կտրել կամ կանգնացնել սկզբում, եթէ հիւանդը անյապաղ և ժամանակին ուշ դարձնի իւր տկարութեանը: Լուսաւոր հասարակութիւնների մէջ, արդարև, հազարաւոր մարդիկ ազատում են իրանց կեանքը խօլերայից՝ վերոյիշեալ միջոցները դորձածելով իւր ժամանակին, երբ այլ տեղերում անչափ շատերը զոհվում են, որոնք տգիտութեամբ կամ արհամարհանօք սկզբումը անուշաղիբ են լինում ցաւի թեթև երևոյթներուն (որովայնի լուծելուն): Երկրորդ՝ Եւրոպայում վերջիս տարիքը խօլերայն չը տուաւ այնպէս մեծ միւսաներ, ինչպէս առաջին անգամները, և այդոր պատճառը այն է, որ լուսաւոր ազգերը փորձով հասկացան խօլերային վերաբերեալ օգտակար

և վնասակար միջոցները և սկսեցին զգուշացուցիչ
հնարները յաջողակ գործ դնել վերջին ժամանակնե-
րումը : Եթէ այդ երկու հանգամանքը կարող են լի-
նել բաւական ապացոյց, որ խօլերայն երկիւղալի է
միայն անհոգներին և նորա հետ անձանօթներին համար,
իսկ նորան ճանաչող և զգոյշ անձանց համար բոլոր-
վին անվտանգ՝ այն ժամանակը եւ կարող եմ յու-
սալ, որ իմ մի քանի խօսքը խօլերայի վերայ չեն նմա-
նիլ ձայնի բարբառոյ յանապատի :

3090

2013

« Ազգային գրադարան

NL0074049

3-2187a